

УДК 811.161.2'42

ЗООМОРФНА МЕТАФОРА ЯК ЗАСІБ СТВОРЕННЯ ОБРАЗУ ВОРОГА В УКРАЇНСЬКІЙ ПРЕСІ 1941-1945 РР.

Коротич Катерина Володимирівна

канд. філол. наук, доц.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

У статті на матеріалі української радянської, пронімецької та націоналістичної преси часів Другої світової війни з'ясовано особливості вияву та прагматичного навантаження зооморфних метафор на позначення ворога. Виявлено, що зооморфні метафори були універсальним засобом створення образу ворога в радянському, пронімецькому, націоналістичному дискурсах, їхні лінгвальні репрезентації є подібними й мають лише окремі відмінності.

Ключові слова: дискурс української преси; фрейм; слот; зооморфна метафора; конотація.

Дослідження метафори для виявлення того, як сприймають та інтерпретують світ мовці, є надзвичайно цікавим і важливим. У філософії мови вважають, що метафора – це “маленький міф, тобто особливий образ екзистенційної життєдіяльності (особливий тип світосприйняття та світорозуміння)” [Жоль 1984, 106]. У когнітивній лінгвістиці метафору визначають як основну ментальну операцію, спосіб пізнання, категоризації, концептуалізації, оцінки та пояснення світу [Будаєв 2006, 40], адже “вибір того чи іншого образу-мотиву метафори пов’язаний не просто із суб’єктивною інтенцією творця метафори, але ще й із тим чи іншим його світорозумінням і сумірністю із системою стереотипних образів та еталонів, належних його картині світу” [Постовалова 1988, 189]. Через це використання метафор є дуже важливим інструментом у пропаганді та контрпропаганді для накидання потрібної інтерпретаційної моделі певних явищ аудиторії, на яку впливають. Одним із основних засобів транслявання пропаганди та контрпропаганди за часів Другої світової війни була преса, за матеріалами якої й написано цю розвідку. У мові української періодики 1941-1945 рр. важливе місце належить зооморфній метафорі, цілеспрямовано використовуваній для створення образу ворога, адже образ звіра, передусім хижого, викликає потужні асоціації з небезпекою.

Цей матеріал ще малодосліджений в українському мовознавстві, оскільки зооморфну метафору розглядають переважно на матеріалі преси незалежної України (роботи Х. Дацишин [Дацишин 2005], Л. Павлюк [Павлюк 2007], Н. Рождественської [Рождественская 2008], О. Чадюк [Чадюк 2005]) або використовують для аналізу своєрідності певної національної лінгвокультури чи в порівняльному аспекті (праці І. Голубовської [Голубовська, 2004], В. Кононенка [Кононенко, 1996] та ін.). Безсумнівною є **актуальність** студій із особливостей функціонування та прагматики метафори, зважаючи на потребу розуміти механізми справляння мовленнєвого впливу на аудиторію в ЗМІ та протистояння йому, а також важливість вивчення мови преси попередніх періодів для заповнення лакун і розуміння тенденцій її розвитку. Тому **мета** цієї статті полягає в тому, щоб порівняти зооморфні

метафори на позначення ворога, з'ясувавши специфіку їх вияву та прагматичного навантаження, у радянському, прони́мецькому й націоналістичному типах дискурсу української преси радянсько-німецької війни. **Об'єктом** дослідження є мова української періодики за часів Другої світової війни, а **предметом** – особливості вияву та прагматичного навантаження зооморфних метафор у цій пресі.

Отже, розгляньмо, як репрезентовано зооморфну метафору в радянському, прони́мецькому та націоналістичному типах дискурсу, котрі виявлялися в аналізований період в українській пресі. Так, у радянському дискурсі назви тварин традиційно вживалися для називання ворогів, причому перлокутивний ефект метафоричних номенів досягався наголошуванням на позбавленні ворога людських рис, акцентуванням “знелюднення” об'єкта номінації (за висловом Е. Лассан [Лассан 1995, 132]).

Джерелами метафоричних номенів, які йменували ворога – німецьких нацистів, італійських та японських фашистів і українських націоналістів – за часів Другої світової війни, у радянському дискурсі були передусім негативно-оцінні слова та вислови, що позначають тварин, а саме:

- диких звірів (*тигри, вовки, кривавий шакал*);
- диких птахів (*німецькі фашистські стервятники¹, фашистські чорні круки*);
- тварин, які мешкають поблизу людських осель (*коричневі шури*);
- свійських тварин (*фашистська свиня, фашистські собаки, пси-фашисти, фашистський пес, собака-Гітлер; цепні пси німецьких загарбників*);
- земноводних і плазунів (*фашистська гадина, гад ненажерний – фашист*);
- хижих риб (*акула*);
- тварин загалом, без диференціації, але з акцентуванням їх хижості (*кровожерний звір*) чи з указівкою на людську подобу, проте зі звір'ячою сутністю (*двоногі звірі, фашист-звір; звірі без роду-племіні й честі*);
- угруповання звірів (*фашистське кодро гадюче, чорна хижка скажжена згряя*);
- крім того, у радянському дискурсі існувало уподібнення німецьких нацистів до міфологічних небезпечних істот, що мають ознаки тварин (*гітлерівська гідра*).

Згідно зі структурою каузального фрейму, запропонованою В. Акімовим, А. Барановим і В. Сергєєвим [Акімов 1990] та успішно використаною Е. Лассан для опису внутрішнього ворога на матеріалі радянських публіцистичних текстів 1960-х рр. [Лассан 1995, 51], фрейм *ворог* має в спрощеному вигляді 5 слотів. Перший слот містить характеристику суб'єкта, другий слот характеризує цілі / цінності суб'єкта, третій слот подає характеристику обставин, четвертий слот присвячений характеристикам дій суб'єкта, п'ятий слот об'єднує характеристики результату дій суб'єкта.

Перший слот *характеристика суб'єкта* фрейму *ворог* у радянському дискурсі об'єктивували зооморфні метафори, що являли собою субстантивно-ад'єктивні словосполучення, які склалися з одного або двох прикметникових компонентів, що насамперед акцентували належність до народу (*німецький*), ідеології

¹ Цитати та приклади наводимо відповідно до правопису оригіналу.

(*фашистський*), меншою мірою вказували на суспільний лад крізь призму тодішньої ідеології (*імперіалістичний*) і певні негативні риси (*кровожерний*), та іменника – власне назви тварини (наприклад, *японський імперіалістичний звір, фашистські собаки*). Атрибутивним компонентом могли бути й прикметники-кольоративи *чорний, коричневий*, які символізували або власне німецьких нацистів (*коричневі щури*), або темряву, зло, смерть та ін. [Потапенко 1997, 72] (*фашистські чорні круки*). Крім того, крука традиційно символізовано як віщуна недоброго, провозвісника горя, страждань, смерті. На думку В. Кононенка, “показово, що постійний епітет *чорний* не несе прямого номінативного навантаження (адже ворони чорні), а підкреслює зловісність, страхітливість образу” [Кононенко 1996, 138-139].

Другою поширеною моделлю творення зооморфних метафор, що об’єктивували слот *характеристика суб’єкта*, стала прикладка – непоширена (*пси-фашисти, фашист-звір*) чи поширена (*гад ненажерний – фашист*). І субстантивно-ад’єктивні словосполучення, і прикладкові сполуки були наділені пейоративними конотаціями різного типу, що виникали на основі асоціативного зв’язку з певними символічними зооморфними образами. Наприклад, вовк є символом зла, жадібності, жорстокості, кровожерності [Кононенко 1996, 156; Потапенко 1997, 28]; свиня – символом бруду, жадібності, нахабства, зажерливості [Потапенко 1997, 109]; собака є амбівалентним символом, у радянській пресі за часів Другої світової війни було актуалізовано його негативний полюс: пес як символ злодійкуватого ненаситника [Потапенко 1997, 120].

Третім поширеним типом уподібнення ворога до звіра було порівняння, яке, згідно з наявним у когнітивній лінгвістиці підходом, ми розглядаємо як метафору в широкому розумінні. Воно більшою мірою об’єктивувало четвертий слот *характеристики дії суб’єкта*. Скажімо, у висловлюванні “Починали, як тигри... ..а скінчили, як зайці” [Перець 1943, № 18, 4] порівняння *як тигри* водночас і символізує силу та хижість німецької армії відсиленням до образу цього хижака, і обіграє назву типу німецьких танків. Проте зіставлення в контексті з образом зайця, що символізує полохливість, боягузтво та втечу від ворога, нівелює конотації сили й могутності німецької армії та покликане дискредитувати супротивника й переконати аудиторію в його неминучій поразці.

З переходом військ СРСР у контрнаступ українська радянська преса почала активно експлуатувати метафоричні вислови, які уподібнювали ворога до знесиленого дикого звіра (*поранений фашистський звір, смертельно поранений фашистський звір, підбитий і зацькований фашистський звір* та ін.), акцентуючи ослаблення сил противника й уводячи водночас нову метафору – мисливця та його жертви. Цей метафоричний сценарій знов-таки служить засобом репрезентації тактики переконування в неминучій поразці ворога. Цікаво, що зооморфна метафора зовнішнього ворога є надзвичайно подібною в 1944-1945 рр. до мовних засобів, якими описували у 30-х рр. ХХ ст. одного з внутрішніх ворогів (куркуля), засвідчуючи схожість мовних засобів, використовуваних для знищення ворога в радянський період: “Фашистський звір *тяжко поранений, але він ще не*

добитий” [Дніпро 1944, № 4, 7] (пор.: “Куркулі *розбиті*, але вони далеко ще не *добиті*” [Агітатор для села 1933, № 2, 88]).

Пронімецький дискурс творить образ ворога, яким виступають переважно радянські війська, партизани та євреї, за подібними моделями з деякими варіаціями. Зооморфні метафори на позначення осіб, які чинили озброєний спротив, є менш різноманітними й розгалуженими, вони зосереджені на тваринах загалом (*лісові звірі* – про партизанів) і диких звірах (*радянський вовк*), а також їх сукупностях (*кривава зграя*): “За час війни конаючий більшовизм остаточно озвірів. Його, так би мовити, “квінтесенцією”, є *партизани*, що бродять зараз по лісах і яругах, вишукуючи собі жертв. <...> Яка ж політика цих “вояків”? Вона була й залишається руйнівною, людиноненависницькою. Підкрастися *по-вовчому* до села, спалити хати старости й охоронників, не забувши переорати їхні засіяні городи (це факт, а не вигадки). Повбивати 15-16-ти річну молодь за те, що не хоче йти з ними в ліс. Повбивати всіх, хто так або інакше причетний “до роботи на німців”. <...> Хай *лісові звірі* не сподіваються на підтримку” [Голос Новгород-Сіверщини 1942, № 13, 1].

Новою метафорою, порівняно з радянським дискурсом, в українській легальній пронімецькій пресі є одиниця *бестії* (буквально позначає диких звірів, походить від лат. *bestia* або, можливо, що відразу в цьому випадку від нім. *die Bestie*), яка радше характерна для автономізації в німецькому дискурсі, порівняймо сталий німецький вислів Ф. Ніцше *die blonde Bestie* – *білява бестія* на позначення німця – гарячого послідовника теорії про вищість арійської раси. У німецькому дискурсі *die blonde Bestie* наділено конотаціями хижості зі знаком “+”, у пронімецькому зі зміною денотата змінюється й оцінка на негативну, тобто маємо явище енантіоконотемії.

Цікаво, що в пронімецькому дискурсі ще раніше від радянського почала вживатися метафора загнаного звіра на позначення ворога (“За час війни *конаючий більшовизм* остаточно *озвірів*” [Голос Новгород-Сіверщини 1942, № 13, 1]). Як бачимо, тут ця метафора застосовується під час наступу німецької армії та відступу радянської, а в комуністичному дискурсі вона використовується тоді, коли баланс сил змінився (1943-1945 рр.).

Своєрідним варіантом зооморфної метафори, яка описує в пронімецькому дискурсі приховану небезпеку, оскільки ґрунтується на фреймі *потаємний ворог* і його фразеологічному репрезентантові *вовк в овечій шкурі*, є така: “*Радянський вовк одягається в овечу шкуру* [заголовок – К.К.]. Але вся Європа ще досить прекрасно пам’ятає минуле і з жахом пригадує ті криваві трагедії, що розігрались при більшовицькому пануванні в Угорщині, Іспанії, Прибалтиці, Буковині й на Україні. Європа добре вивчила постійну підривну роботу Комінтерну й знає, що єдиною його метою була світова революція, яка повинна була при активній підтримці Москви розповсюдити кривавий радянський хаос на увесь світ. Саме через це об’єдналась вся Європа, щоб остаточно знищити криваве радянське страхіття і всіх *підлих кремлівських убивць-змовників, які намагаються зараз одягнути на себе шкуру невинного ягняти*” [Відбудова 1942, № 15, 2].

Змальованим у максимально темних барвах у пронимецькому дискурсі є образ євреїв, оскільки пронимецька преса, що виходила за часів окупації на українських теренах, маніпулювала свідомістю населення, осмислюючи цей народ крізь призму надзвичайно непривабливих негативно-оцінних метафоричних моделей, чільне місце серед яких було відведено зооморфній. Крізь її призму євреїв інтерпретовано як небезпечних, потворних, відразливих тварин, хижаків і паразитів: “*наче ті щури*”, “*як кровожерні гієни*” [Нова Україна 1942, № 69, 3]; “Кінець цієї війни принесе цілковите знешкодження *жидівського народу, що загніздився на живому тілі інших народів*” [Нова Україна 1942, № 8, 1]. Частина цих метафор має в основі ідеологічно зумовлений прототекст – «*Mein Kampf*» А. Гітлера.

Продуктивним типом перенесення на позначення німецької армії та її дій у націоналістичному дискурсі так само є зооморфна метафора (*гітлерівські собаки, скажені шакали, озвірілі чекісти, большевицька зграя* та ін.). Ця традиційна продуктивна метафорична модель застосовувалась у націоналістичному дискурсі й раніше для висвітлення певних рис більшовиків. За нашими спостереженнями, в основі номінації німецьких солдатів у націоналістичному дискурсі лежать ті самі мотиви, що й у радянському. Аналогічно до комуністичного дискурсу в націоналістичному також уживається метафора дикого звіра, що наголошує на “зnelюдненні” ворога (“Гітлерівські горлорізи, стоячи над смертною ямою, втрачаючи своїх ошуканих “союзників”, щораз більше *ошкирують зуби, показують своє звіряче нутро*” [За самостійну Україну, 24.10, 4]).

Отже, зважаючи на проведені спостереження, можемо стверджувати, що зооморфні метафори були універсальним засобом створення образу ворога в трьох типах дискурсу, наявних в українській пресі за часів радянсько-німецької війни, їхні мовні репрезентації є подібними й мають лише окремі відмінності. Фактично змінювався лише денотат (ворогом виступала то німецька, то радянська сторона, то українські націоналісти), лінгвальні ж засоби залишалися практично однаковими. Зооморфні метафори дозволяють створити мовний образ ворога, позначений конотаціями жорстокості, люті й агресивності, та успішно застосовувати його в тактиках дискредитації супротивника й переконування читацької аудиторії в неминучій поразці ворога. Перспективним у цьому контексті є розгляд інших метафоричних моделей на позначення ворога в різних типах української преси за часів Другої світової війни.

Коротич Е. В., канд. філол. наук, доц.

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Зооморфная метафора как средство создания образа врага в украинской прессе 1941-1945 гг.

В статье на материале украинской советской, пронемецкой и националистической прессы времён Второй мировой войны автор характеризует особенности проявления и прагматической нагрузки зооморфных метафор, обозначающих врага. Установлено, что зооморфные метафоры выступали универсальным средством создания образа врага в советском, пронемецком и националистическом дискурсах, их лингвальные репрезентации имеют много общего на фоне лишь некоторых отличий.

Ключевые слова: дискурс украинской прессы; фрейм; слот; зооморфная метафора; коннотация.

Korotych K. V., Ph. D., Associate Professor

Karazin Kharkiv National University

Zoomorphic Metaphor as a Mean of Creation of an Image of the Enemy in the Ukrainian Press of 1941-1945.

In the article on the material of Ukrainian Soviet, pro-German and nationalistic press of World War II the author characterizes features of manifestation and pragmatism of the zoomorphic metaphors which designate the enemy. The author found out that zoomorphic metaphors appeared to be a universal mean of creation of an image of the enemy in the Soviet, pro-German and nationalistic discourses, their language representations are similar and have only some differences.

Key words: discourse of the Ukrainian press; frame; slot; zoomorphic metaphor; connotation.

Література:

1. *Акимов В. П.* Компьютерная модель текущего сознания в системе “Авгур” / Акимов В. П., Баранов А. Н., Сергеев В. М. // Уч. записки Тартуск. ун-та. – 1990. – Вып. 903. – С. 3-19.
2. *Будаев Э. В.* Метафора в политическом интердискурсе / Э. В. Будаев, А. П. Чудинов. – Екатеринбург : Урал. гос. пед. ун-т, 2006. – 215 с.
3. *Голубовська І. О.* Етнічні особливості мовних картин світу : моногр. / І. О. Голубовська. – 2-е вид., випр. і доп. – К. : Логос, 2004. – 284 с.
4. *Дацишин Х. П.* Метафора в українському політичному дискурсі (за матеріалами сучасної періодици) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.08 “Журналістика” / Дацишин Христина Петрівна. – Львів, 2005. – 18 с.
5. *Жоль К. К.* Мысль. Слово. Метафора: Проблемы семантики в философском освещении / К. К. Жоль ; АН УССР. – К. : Наук. думка, 1984. – 303 с.
6. *Кононенко В. І.* Символи української мови / Віталій Кононенко. – Івано-Франківськ : Плай, 1996. – 272 с.
7. *Лассан Э.* Дискурс власти и инакомыслия в СССР: когнитивно-риторический анализ : [моногр.] / Элеонора Лассан ; Вильнюс. ун-т. – Вильнюс : Изд-во Вильнюс. ун-та, 1995. – 232 с.
8. *Павлюк Л.* Риторика, ідеологія, персуазивна комунікація : посіб. / Л. Павлюк. – Львів : ПАІС, 2007. – 166 с.
9. *Рождественская Н. В.* Зооморфная метафора в политическом дискурсе / Рождественская Н. В. // Мова і культура. – 2008. – Вып. 10. – Т. IV. – С. 182-189.
10. *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира* / [Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др.] ; отв. ред. Б. А. Серебренников ; АН СССР, Ин-т языкознания. – М. : Наука, 1988. – 216 с.
11. *Словник символів* / О. І. Потапенко, М. К. Дмитренко, Г. І. Потапенко та ін. – К. : Ред. часопису “Народознавство”, 1997. – 156 с.
12. *Чадюк О. М.* Метафора у сфері сучасної української політичної комунікації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Чадюк Олеся Миколаївна. – К., 2005. – 20 с.

Стаття надійшла до редакції 22.11.2015.